

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційне дослідження
Моці Катерини Олександрівни «Воєнне мистецтво Візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.», подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

Дисертація Моці Катерини Олександрівни «Воєнне мистецтво Візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.» розглядає важливу проблему, яка сьогодні має не тільки наукову, але й суспільно-політичну актуальність. Поставлена тема важлива як для вивчення минулого України, так і в цілому для висвітленні середньовічної історії Надчорномор'я. Дисертаційна робота являє собою перше узагальнююче дослідження, присвячене історії військового мистецтва візантійської Таврики (переважно територія сучасного Криму) в контексті всебічного і потужного впливу Візантійської імперії. Події, що відбулись в Україні в 2014 р., зумовлюють необхідність поглибленого вивчення історії кримських земель саме як складової давньої історії сучасної України.

Здобувач звертає увагу на те, що Таврика, за рахунок свого географічного положення стала своєрідною територією зіткнення кочівницького та осілого світів. Зазначимо, що для всього періоду середньовічної історії півострова є характерним цілковите володарювання в його степовій частині кочових народів: гунів, тюркутів, протоболгар, печенігів, половців, монголів. Гірські долини та узбережні території в цей час займало неоднорідне за етнічним складом осіле населення, що знаходилося під культурним впливом Риму, а пізніше — його спадкоємиці Візантії. Таким чином, на пасмах цих гір поступово формувалась унікальна народність, що засвоювала та поєднувала в собі елементи різних культур.

Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури (491 позиція) та додатків. Загальний обсяг машинопису становить 256 с., з них 175 с. основного тексту.

Перший розділ відображає історіографію найактуальніших питань, критику джерел, а також розкриває методологію роботи. Дисертант проаналізувала великий масив письмових, археологічних, нумізматичних, сфрагістичних та інших джерел, які дали змогу всебічно висвітлити складові, поставлених у вступі завдань. Відзначимо, що тема дисертації межує з різними напрямками історичних дисциплін – археологією, військовою історією, чисто політичною та культурною історією. Їй дисертанту довелося вивчити величезну гору археологічної літератури та наукових археологічних звітів в різних архівах та фондах. Сама вона не тільки багато працювала в архівах та фондах Криму, але й брала безпосередню участь в роботі археологічних експедицій на території півострова. Безумовним позитивом роботи є різнобічна характеристика методологічних підходів до розкриття теми. Дисертант не обмежується переліком методів, а показує значення їх як дослідницького інструментарію, необхідного для наукового аналізу.

Другий розділ дисертації присвячено найбільш дослідженому аспекту – воєнній будівничій діяльності Візантії в Криму. Матеріали архітектурно-археологічних досліджень пам'яток дозволили розробити типологію укріплень, які виникли в різний час і відрізняються плануванням, архітектурою і фортифікацією.

Після остаточного поділу Римської імперії на Західну і Східну, оборонні комплекси Кримського півострова опинились у центрі уваги правителів Візантії, які проголосили себе правонаступниками Риму. Головним форпостом ромеїв в регіоні став Херсон. Наприкінці IV ст. у місті перебувало регулярне військове угруповання, проводились масштабні заходи зі зміцнення оборонних стін, надходила потужна фінансова підтримка з боку імперської адміністрації. Після кількох етапів капітальних та ремонтних будівельних робіт Херсон став найбільш укріпленим містом Таврики та головним осередком розповсюдження впливу імперії у Північному Причорномор'ї.

Між 534 – 565 рр. візантійська адміністрація, намагаючись захистити морські комунікації між Херсоном і Боспором, створила систему оборонного

прикриття південного узбережжя Таврики. Цим було взято під контроль морські комунікації, забезпечена безпека каботажної торгівлі. Крім того, став більш ефективним нагляд за місцевим населенням та важливими шляхами, що вели через гірські перевали до різних портів. Вибір місць розташування фортець виявився настільки вдалим, що ці укріплення виконували свої функції протягом кількох століть, а поселення, які виникли поблизу них, існують і в наш час.

Логічним кроком військово-політичної діяльності імперської адміністрації стало утворення певної буферної зони на кордоні з кочівницьким степом. Нею стала Південно-Західна Таврика («країна Дорі»), заселена аланами і готами. А їхні військові сили мали статус союзників ромеїв. Задля захисту споруджувались додаткові оборонні споруди («довгі стіни») та будувались невеликі фортеці (бурги), які слугували схованками для цивільного населення у неспокійні часи.

Гнучкість візантійського військового будівництва проявлялась у використанні різноманітних технічних прийомів та будівельних ресурсів, що пристосовувалися до конкретних умов ландшафту. В результаті низки масштабних будівельних заходів візантійська інженерна оборона отримала ешелоновану структуру, передовий рубіж якої складали клейсури та опорні фортеці в горах, а тилловий – оборонні комплекси приморських міст і фортець.

Візантійці неохоче підходили до побудови нових укріплень, адже це вимагало великих часових та фінансових витрат. Тому йшли на такий крок тільки за найбільшої необхідності – такої як нагальна потреба під час потенційних військових загроз або термінова потреба показати своїм союзникам своє піклування про них (зведення «довгих» юстиніанівських стін навколо країни готів). Переважно, ромеї використовували грецькі та римські укріплення, займаючись тільки ремонтом або добудовами нових стін. Активно використовувався природній фактор – ущелини та важкодоступні гірські плато. Всі сліди будівельної діяльності добре простежуються археологічно, тільки «довгі стіни» до нашого часу не збереглися.

У третьому розділі увага приділена озброєнню візантійських регулярних військових угруповань та їхніх союзників. Автор поділяє його на зброю ближнього бою та металю. І хоча археологічні знахідки зброярських артефактів на території Таврики досить нечасті і часто носять випадковий характер, а воєнні трактати надають тільки загальні настанови, без вказування регіональної специфіки, тим не менш, сукупності представлених джерел достатньо для створення уявлення про озброєння військових у Тавриці в період раннього – на початку класичного середньовіччя.

Четвертий розділ складається з п'яти підпунктів, кожен з яких розкриває окремий аспект військової справи Таврики: візантійський воєнно-адміністративний апарат і його зміни упродовж означеного періоду, питання довгострокової стратегії імперії ромеїв щодо її провінції, визначення основної військової потужності – федерати, а також тактичні побудови сухопутної та морської війни, які могли бути застосовані у регіоні.

Воєнно-адміністративна система, яка успішно діяла на півострові, реконструюється за комплексним аналізом писемних джерел, сфрагістики, нумізматики і археології. Дисертантом зроблено слушний висновок, що ця система розвивалась за загальноімперськими законами, зберігаючи незначні елементи місцевого колориту – такими, як довге існування давньої системи архонтату. Втім, херсонеські архонти на цей час здебільшого виконували незначні функції та опосередковано впливали на управління територією Таврики. Окрім того, констатується, що єдиним містом, яке протягом VI – XII ст. безперервно підтримувало зв'язок з Імперією (або був її складовою частиною) був Херсон, через який Візантія утримувала свій вплив і домагалась основної своєї цілі в регіоні – а саме, отримання актуальних розвідувальних даних стосовно варварського світу. Таким чином, організація та юридичний стан віддалених від Херсону гарнізонів також повною мірою визначався діючими на той момент імперськими законами. Етнічний же склад залишався неоднорідним, таким, що постійно доповнювався новими елементами і вбирав їх у себе. Археологічні джерела також прямо вказують на певний тип

населення, який складав основну силу оборонної здатності регіону – готів, аланів, які ще з періоду пізньої античності – раннього середньовіччя отримали статус федератів Візантійської імперії, були розселені на кордоні зі степовою зоною і являли собою свого роду буфер між кочівниками та «цивілізованим світом».

Роль Таврики, у «великій стратегії» Візантії, на думку автора, полягала зовсім не в бойовій потужності її населення. Близькість до степу, торгові зв'язки з різними державами упродовж усього середньовіччя давали змогу підданам імперії займатися найбільш потрібною справою — збором інформації, розвідкою. Така функція передусім надавалася стратигіві Херсона. За словами Ніколая Містика, стратиг збирав і відправляв до столиці відомості про переміщення і плани сусідів імперії. На той час Херсон межував із печенігами, які часом виконували доручення Візантії щодо Русі та Хозарії, а часом (під час ускладнень взаємин із Константинополем) здійснювали набіги на Херсон та Клімати. Радше за все, інші чиновники, купці, гарнізонні командири мали на меті таку ж саму ціль. Але, скоріше, це було лише одним із стратегічних завдань Таврики. Звідси імператору легше було впливати і на Хозарію, і на Кавказ, і на все Північне Надчорномор'є. Не треба забувати й про торгівлю та інші зв'язки регіону.

Специфіка візантійської військової справи в у Тавриці полягає в тому, що оборона кордонів і ведення безпосередніх воєнних дій покладалися на федератів-союзників. Міське населення, у такому разі, повинно було виконувати міліційну місію з охорони правопорядку, а також, у випадку прямої загрози — забезпечувати визначену кількість ополчення, постачати припаси, слідкувати за збереженістю фортифікаційних укріплень та організовувати безпечний відхід цивільного населення найближчих поселень. За мирного часу, ремонт і підтримання в належному стані куртин та веж оборонного периметру, також знаходились у сфері відповідальності адміністрації міст. Саме тому, основні знахідки зброї, оборонного спорядження, обладунків та решти супутніх

воїнам речей мають прямі або дотичні аналогії з кочівницьким світом — на ранньому етапі із сарматами, пізніше — аланами, готами, болгарами тощо.

Тактика ведення морського та сухопутного бою аналізується, переважно, на основі загальних воєнних настанов візантійських трактатів та інших писемних джерел, адже, на жаль, жодних детальних описів битв на території регіону ми не маємо. Археологічний матеріал використовується під час аналізу облоги Корсуня Володимиром Святославичем та в деяких інших випадках. Автор слушно наголошує, що дотепер немає жодних переконливих доказів, що в Херсоні постійно базувався візантійський бойовий флот, а всі згадки про морські зіткнення стосуються лише каральних експедицій Константинополя.

Автореферат, в цілому, відповідає тексту дисертаційного дослідження. Проте є певні зауваження до нього. В його тексті основних розділів повністю відсутні згадки чи посилання на інших вчених. Виникає враження, що всю величезну роботу по розкопках чи вивченню візантійських джерел здійснив лише автор автореферату. А доречно було б вказати, що саме робили Є.Веймарн, О. Герцен, О. Домбровський, І. Баранов, В. Зубар, Л. Фірсов тощо. Все це є в тексті самої дисертації, але ж широко розповсюдженим є саме автореферат. Повний текст дисертації читають не так вже і багато фахівців.

Як в будь-якому дисертаційній роботі є положення, що викликають певні заперечення чи потребують додаткової аргументації, уточнень та приділення більшої уваги. Не буду зупинятися на «опечатках», але текст слід перевірити аби уникнути «с. Лучите» (с. 91, 94) тощо. В рис. 24 – це не «навершя піхов» (таких не буває), а наконечники (бутеролі, scabbard-chape) піхов.

В літературі відсутні деякі останні роботи, які могли б допомогти краще висвітлити деякі питання (Ф. Андрощук. В Зоценко «Скандинавский древности Южной Руси», 2012; Ф. Андрощук «Мечи викингов», 2013 – де є скандинавська зброя X ст. з регіону; монографія О.Айбабіна і З. Хайретдінової, повністю видано матеріали Лучистого; статті в збірнику “Byzantine and Rus’ Seals”, 2015, де розглядаються печатки і з Херсону та зроблено спробу реконструкції

візантійської системи керування імперією тих часів; щодо облоги Херсону князем Володимиром можна було б залучити роботи О. Роменського).

Я б рекомендував уникати частого використання топоніму «Крим», оскільки він виник через кілька століть за часів Золотої Орди, тобто у VI – XI ст. його просто не існувало. Можливо, під час публікації дисертації можна зробити спеціальний підрозділ з приводу назви регіону на ті часи.

Дещо наївним є звертання до іконографії Ірану та Боспору (с. 91) у випадку ношенню мечів зліва. Хай хтось спробує витягнути довгого меча, якщо він висить з правого боку.

У розділі 2. «Фортифікація» всі досягнення візантійців слід розділити на хронологічні етапи. Необхідно розглянути специфіку кожного з етапів (основні досягнення чи невдачі в означений період, їх причини тощо). В кінці підрозділу «Клейсури Таврики як головний елемент оборонної стратегії Візантії в Криму» потрібно зробити більш предметні висновки. Хоч це і важко, бажано підвести більш конкретний підсумок довгих попередніх дискусій (втім, не завершених досі), чіткіше висловити власну думку, показати долю цих стін на різних етапах. Цікаво було б привести приклади подібних споруд в інших прикордонних гірських місцевостях імперії Балкани, Кавказ, Мала Азія), виявити (якщо є?) специфіку Таврійських.

В підрозділі 2.4. «Приморські фортеці», де йдеться про каботажне плавання і необхідність стоянок між Феодосією і Балаклавою, доречно було б навести відповідні приклади, а також мапу цих стоянок та місць корабельних аварій IV–XII ст.

По завершенні розгляду приморських фортець було б логічним, як і в попередніх підрозділах, додати інформацію про те, як змінювалась топографія цих укріплень, та (можливо) їхні призначення і функції.

До розділу 3. «Озброєння візантійських військ та їх союзників» доцільно додати підрозділ стосовно характеристики візантійського воєнного флоту, адже в наступному розділі розглядається тактика боїв на морі. Тут варто навести коротку характеристику візантійського воєнного флоту з IV по початок XII ст.,

проаналізувати писемні джерела, археологічні знахідки, зображення кораблів (графіті на архітектурних спорудах, кераміці), що стосуються безпосередньо Таврики. При характеристиці озброєння військових контингентів, не зайвим було б долучити аналіз матеріалів з Балкан, придунайського регіону.

Окрім зауважень до тексту дисертаційного дослідження, є також деякі побажання до його ілюстративної частини. Важливо додати більш детальний картографічний матеріал щодо регіону і об'єктів дослідження: означити географічні межі дослідження на карті, показати всі (чи хоч найважливіші) об'єкти, в тому числі «довгі стіни», що згадуються в тексті. Бажано було б також доповнити ілюстрації до третього розділу. Крім того, більша кількість фотографій архітектурних та археологічних об'єктів, про які йдеться в тексті, значно прикрасила б роботу.

Загалом, незважаючи на вище перераховані зауваження, дисертаційне дослідження К.О. Моці «Воєнне мистецтво Візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст.» виконана на належному науковому рівні, заслуговує на високу оцінку як самостійна наукова праця, що повністю відповідає вимогам п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. N 567 (зі змінами), а її автор заслуговує присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01– історія України.

6 вересня 2016 р.

**Заступник директора
Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України**

Г.Ю. Івакін

*Підпис Г.Ю. Івакіна
І.в.о. директора І. Чабай В.П.*